

Educación ambiental e novos movementos sociais: aportacións para o cambio educativo

Environmental education and new social movements: Contributions to educational change

M. Mar Rodríguez Romero e Araceli Serantes Pazos. Universidade da Coruña (Galiza-España)

Resumo

O artigo explora o vínculo entre educación ambiental e cambio educativo desde a perspectiva da comunidade discursiva da política cultural. Esta línea discursiva constrúese a partir de accións promovidas polos novos movementos sociais, como o movemento ecoloxista e o movemento de movementos: o antiglobalización. A aparición destes supón un cambio cultural que se define como a volta del individuo á política ou a configuración da "política da vida", porque as súas iniciativas supoñen a transformación do suxeito e as súas relacións socioculturais cara á politización da vida cotiá e do espazo privado. Esta viraxe pode ser vista como unha oportunidade para construír novas formas de facer política desde a non-política. Desde esta perspectiva se presentan unha serie de experiencias que ensaian novos espazos de emancipación no terreo ambiental e cultural máis xeral, nos que as intervencións desde a educación ambiental poden ofrecernos leccións a aplicar para o cambio educativo. A educación ambiental ten o reto de contribuír ao cambio educativo transformando os estilos de vida, pero que, do mesmo xeito que os movementos, debe vincular a revolución persoal co cambio das condicións políticas, sociais, culturais e económicas.

Abstract

This article explores the link between environmental education and educational change taking in consideration the discourse community of cultural politics. Actions promoted by new social movements such as ecology and anti globalization configure this discourse community. New social movements have provoked a shift of the subject and their socio-cultural relations producing the politicization of the daily life and private space: the appearance of the life politics. This turn can be seen as an opportunity for building new ways of doing non-political policy. It is presented a set of experiences that illustrate new scenarios of emancipation in the environment and cultural spheres, where environment education initiatives are able to offer lessons applicable to educational change. Environmental education has the challenge to facilitate educational change transforming life styles but as with social movements, it must link the personal revolution with the transformation of politics, social, cultural and economic conditions.

Palabras chave

Educación ambiental, cambio educativo, comunidade discursiva, novos movementos sociais, política de vida

Key-words

Environmental education, educational change, discourse community, new social movements, life politics.

Introdución. O cambio educativo, a comunidade discursiva da política cultural e a educación ambiental

Ao estudar o cambio educativo é posible distinguir diversas liñas discursivas, cos seus modos específicos de definir as posibilidades de cambio e as prácticas de innovación. Estas liñas discursivas son producidas por determinados grupos sociais e, á vez, contribúen a construír a identidade dos mesmos (RODRÍGUEZ ROMERO, 2003)¹.

De entre elas, a comunidade discursiva da política cultural (*cultural politics*) resulta especialmente interesante para a educación ambiental. A súa denominación procede dunha práctica intelectual propia dos *Estudos Culturais*, un campo antidisciplinar que se caracteriza polo estudo dos procesos culturais e investiga as formas en que as nosas subxectividades individuais son configuradas socialmente considerando os medios e condicións da súa produción (TURNER, 1990). No proceso de construción social da identidade dos grupos sociais, a política cultural presta atención ás inicia-

1 Para retratar as liñas discursivas usouse a noción de *comunidade discursiva*, unha ferramenta epistemolóxica que permite representar o cambio educativo facendo fincapé na relación, interacción e tensións entre grupos sociais, discursos e prácticas. Nun traballo previo identificáronse e carcterizaronse as comunidades discursivas da excelencia, a reestruturación e a política cultural.

tivas e os procesos contrahexemónicos, que están vinculados a determinados modos de producir a identidade.

Manuel CASTELLS diferencia entre *identidades* -“proceso de construción do sentido atendendo a un atributo cultural, ou un conxunto relacionado de atributos culturais, ao que se dá prioridade sobre o resto das fontes de sentido” (1997, páx. 28)- e *roles* -“normas estruturadas polas institucións e organizacións da sociedade” (Op. cit. páx. 29)-. É dicir, para este autor as identidades organizan o sentido, os roles e as funcións. A construción social da identidade depende dos contextos e pode orixinarse de tres formas, dando como resultado distintas dinámicas (Op.cit. páxs. 30-32), algunhas máis próximas á política cultural (Figura 1):

Tipo de identidade	Producen/xeran
Lexitimadora	Sociedade civil
De resistencia	Comunas
Proxecto	Suxeitos

Figura 1: Construción social dos tipos de identidades (Manuel Castells, 1997)

- *Identidade lexitimadora*: xéрана as institucións dominantes para lexitimar o seu poder e céntrase nas teorías da autoridade; dan pé a aprición dunha sociedade civil e un conxunto de organizacións estruturadas, no sentido Gramsciano, é dicir, unha sociedade civil formada por institucións que prolongan e lexitiman a dinámica do Estado.

- *Identidade de resistencia*: créana os grupos de oposición, baseadas en principios opostos aos dominantes; leva á formación de identidades defensivas, como as comunas e as comunidades contra a opresión.
- *Identidade proxecto*: xorden da necesidade de construír novas identidades para transformar a sociedade e xeran suxeitos, entendidos como “*o actor social colectivo mediante o cal os individuos alcanzan un sentido holístico na súa experiencia*” (Op.cit. páx. 32).

A política cultural explora o potencial transformador das innovacións apoiándose, por unha banda, en recursos teóricos postestruturalistas, feministas e postmodernos e, polo outro, nas accións dos novos movementos sociais; é dicir, emula os procesos de produción de identidade de resistencia e de identidade de proxecto, segundo a mencionada clasificación de Manuel CASTELLS (1997).

Como un esforzo intelectual, a política cultural expón a intervención teórica e a acción educativa centrando a súa atención no poder e na persecución do cambio social para lograr a expansión dunha cultura emancipatoria. A súa preocupación esencial é articular propostas de reforma contrahexemónicas que incrementen as posibilidades de subvertir as relacións sociais de desigualdade nas institucións educativas e obstaculizar a constitución da cultura oficial. Traballa cunha noción

diversificada de emancipación, que non se centra exclusivamente na opresión de clase social senón que se adapta ás múltiples formas de opresión que se producen no cambiante escenario da globalización (KEMMIS, 1995; Erik NEVEU, 2002, páx. 109) incluídas aquelas vinculadas ao medio ambiente².

Desde a perspectiva da política cultural, os educadores veñen involucrados nun proceso de loita entre grupos sociais e nun terreio de dinámicas políticas, culturais e económicas contraditorias nos niveis local, nacional e mundial. As dinámicas des-

2 Valgan como exemplos de accións de resposta a opresión cuxa orixe non é a clase social, senón a problemática ambiental, o **Movemento de Zonas Verdes** (*Green Belt Movement*), creado pola profesora Wangari MAATHAI ao seu regreso a Kenia –tras estudar bioloxía en Norteamérica– como resposta aos graves problemas de deforestación, que afectaban fundamentalmente ás mulleres africanas (escaseza de madeira para cociñar, perda de ríos e mananciais para beber etc.). Comezan a sementar árbores e a promover accións “*prol-bosque*” no 1977; desde entón plantaron máis de 30 millóns de árbores en Kenia e outros 15 países africanos. Ademais desenvolven programas de educación para detectar e resolver problemas ambientais. No ano 2004 outorgáronlle á súa líder o *Premio Nobel da Paz*. E a **Masa Crítica**, concentración mensual de ciclistas que, en distintas cidades do mundo, realizan “*paseos colectivos urbanos*” –que é diferente a unha manifestación– para denunciar os problemas do tráfico a motor (ruído, contaminación, atascos, accidentes mortais...) e reivindicar o uso da bicicleta como medio de transporte na cidade. As primeiras convocatorias xorden en San Francisco (EE.UU) en 1992. Este movemento se basa nas teorías sociais de “*masa crítica*” e de apoio popular: unha revolución social é posible cando ten o respaldo de certa cantidade de xente. É un exemplo do que MELUCCI (1990) denomina “*accións sen protagonistas*”.

tes diversos niveis entrelázanse a través das contendas sociais que inclúen conflito e cooperación dentro e entre todos os actores, desde as élites do Estado, as organizacións transnacionais e os capitalistas, ata os partidos políticos, os traballadores e os grupos de xénero, raciais, étnicos, relixiosos e, por suposto, verdes. As relacións entre os diferentes grupos involucrados están caracterizadas pola desigualdade no número dos membros, o acceso ao benestar, a presenza cultural e o poder. Nos procesos de cambio converxen contradicións e conflitos, porque o que pode ser visto como unha opción construtiva de cambio por un grupo, para outros pode ser unha regresión e ata unha ameaza.

Os antagonismos e as alianzas prodúcense nun terreo inestable dependendo da influencia dos diversos grupos sociais e das súas relacións amigables ou litixantes. Estas contradicións proporcionan un espazo de resposta para accións contrahexemónicas e, á vez, constriñen devanditas posibilidades. Nese espazo contradictorio os educadores e educadoras poden ensaiar formas alternativas de traballar nas aulas e fóra dos centros. Estas alternativas poden inspirarse nas accións e as propostas políticas dos novos movementos sociais³.

---

3 Enrik NEVEU diferencia entre movementos sociais e acción colectiva. A **acción colectiva** “son vínculos deliberados que unen a un grupo de individuos asociados para, eventualmente, promover e defender de xeito activo os seus intereses comúns [...] por medio de actos de exhibición de forza e de presión social”,

Neste sentido, Euclides André MANCE, no seu libro sobre organización de redes solidarias, afirma que os movementos sociais, cando asumen un carácter socializante popular, articulan estratexicamente mobilización, organización e educación (2003, páx. 17); sen ningún xénero de dúbida, aquelas intervencións procedentes do movemento ecoloxista constitúen unha canle permanente de inspiración, que como veremos, non sempre atopa eco nas propostas de educación ambiental, capaces de organizar, favorecer procesos educativos, mais non sempre de mobilizar.

Como xa dixemos, a política cultural nótrese das experiencias e iniciativas dos grupos sociais de contestación, como o movemento ecoloxista, e tamén dos grupos oprimidos. Neste sentido, forma parte dunha liña de reflexión práctica que promove unha nova actitude intelectual de rebelión contra “a indolencia da razón instrumental” (de SOUSA SANTOS, 2003a). É dicir, sitúase contra o desperdicio sistemático da sabedoría que encerran as múltiples iniciativas de resistencia levadas a cabo por actores anónimos que loitan por ter unha vida digna e decente, aquí e agora, por adversas que sexan as súas condicións de supervi-

---

poñamos como exemplo as mobilizacións e as accións voluntarias arredor do afundimento do Prestige nas costas galegas, mentres que os **movementos sociais** son unha variante da acción colectiva (2002, páx. 12); este autor define os novos movementos sociais como as formas e tipos de mobilización contestataria que xurdiron nos anos sesenta e setenta (Op.cit., páx.107).

vencia (Op.cit., 2003a)⁴. Este tipo de actitude intelectual está presente na política cultural e constitúe unha canle moi produtiva para reinventar as intencións emancipadoras do cambio educativo. Mais tamén é propia do movemento ecoloxista e, dalgunhas das correntes da educación ambiental é por iso que resulta interesante extraer leccións a partir das teorías e iniciativas forxadas no seu seo.

Desde esta perspectiva é posible caracterizar a *educación ambiental* como un movemento contestatario que xorde ante a crise educativa e a crise ambiental dos anos 60 e que tivo unha interesante e permanente evolución; o xérmolo no Estado español atopámolo no movemento ecoloxista e no de renovación pedagóxica (MRP) de finais da dictadura franquista. No *Libro Branco de Educación Ambiental en España* defínese como unha corrente de pensamento e acción que procura cambios individuais e sociais para a mellora ambiental, a través de mellorar as capacidades de análises, reflexión e acción para a resolución de problemas ambientais (CTEA, 1999, páxs. 15-17).

---

4 Por exemplo, destaca a investigación levada a cabo por Boaventura DE SOUSA SANTOS, *"A reinvenção da emancipación social"* rastreando en varios países iniciativas de base relacionadas coa globalización alternativa, que puxo de manifesto a rica experiencia social que existe respecto de accións alternativas e que con todo desperdiciábase permitindo que siga manténdose intacta a idea da imposibilidade de alternativas á globalización neoliberal. O proxecto pode ser consultado en www.ces.uc.pt/emancipa.

A cartografía realizada por Lucie SAUVÉ (2005, páx. 18) dá conta desta variación identificando 15 correntes, 7 delas de longa tradición (naturalista, conservacionista, resolutive, sistémica, científica, humanista e moral) e 8 máis recentes (holística, bio-rrexionalista, práctica, crítica, feminista, etnográfica, de ecoeducación e de sustentabilidade). Nun traballo recente, aglutináronse estas en 4 grandes tendencias, considerando o marco teórico dominante, o concepto de medio ambiente, o fin educativo e a práctica (Figura 2) (SERANTES, 2010, páx. 98), nas que profundizamos máis adiante. Recoñecer o protagonismo destas iniciativas non implica ignorar o decisivo papel xogado polas institucións a nivel nacional e internacional e, como consecuencia, a crecente presión por controlar a evolución da educación ambiental mediante procesos de normalización e institucionalización⁵.

A educación ambiental, como proceso dunha cultura emancipadora, evolucionou a partir de catro conceptos chave: natureza, ecoloxía, medio ambiente e decre-

---

5 Beatriz SANTAMARINA no seu libro *"Ecoloxía e poder. O discurso ambiental como mercancia"* pon en evidencia o contraste entre a complexidade do fenómeno ambiental a nivel de práctica, discursos e institucións e, a normalización e institucionalización do ecolóxico que silencia moitos dos discursos existentes, presentando unha única realidade evidente e lexítima, utilizando estes contidos para regular e controlar: *"consideramos que os procesos de normalización e institucionalización e resistencia son procesos paralelos que se retroalimentan nunha dinámica permanente"* (2006, páx. 12)

	1ª etapa	2ª etapa	3ª etapa	4ª etapa
Concepto dominante	Natureza	Medio ambiente	Ecoloxía	Decreemento
Visión do medio	Obxecto (estudo)	Recurso (para a aprendizaxe)	Valor	Escenario (con límites)
Fin educativo	Comprender	Sensibilizar	Cambiar	Reducir
Énfase	Contidos	Metodoloxía	Valores	Accións
Práctica	Sobre o medio	No medio	Para o medio	Co medio

Figura 2: Etapas evolutivas da educación ambiental (Araceli SERANTES, 2010)

cimento. A partir destes conceptos xestáronse prácticas contrahexemónicas e innovadoras, algunhas delas claramente enfrontadas á cultura oficial. Estas accións de oposición fixeron que se obstaculizase a presenza da educación ambiental en moitas institucións educativas e ignorábase o seu tratamento no curriculum. As etapas configuradas ao redor dos mencionados conceptos (Figura 2) son:

1ª etapa: os *primeiros pasos*. Como contestación á explotación e explotación do medio natural, xorde un movemento pedagóxico-ecoloxista cunha visión romántica do medio, de carácter descritivo, que intentará dar a coñecer os valores e características da “natureza”. O fin é comprender, para o que porá énfase nos contidos. Está influenciado polo positivismo dominante.

2ª etapa: *a expansión da EA*. O discurso faise máis complexo, pasando do concepto de natureza ao de medio ambiente, en concreto aos problemas ambientais. “Redescóbrese” o potencial didáctico do medio natural, que pasa

a ser un lugar onde as persoas poden desenvolverse plenamente, de aí o importante desenvolvemento de metodoloxías, materiais, recursos e estratexias para sensibilizar á poboación; podemos identificar influencias da Escola Nova e da Institución Libre de Ensinanza.

3ª etapa: *a institucionalización*. Coa evidencia de que a problemática ambiental ten un claro compoñente humano, pasarase a falar de ecoloxía, o que conleva a falar de complexidade, interacción, dependencia etc. desde unha perspectiva dinámica e socioambiental. Os Estados e as institucións internacionais crearán Ministerios, Axencias e Programas para potenciar un cambio de valores (proambientais) e a potenciar a participación na solución dos problemas. Introdúcese o controvertido termo de “desenvolvemento sostible”, liderando a UNESCO o “*Decenio das Nacións Unidas da Educación para o desenvolvemento sustentable*”⁶.

4ª etapa: *emerxente*. Comeza a xurdir un movemento máis crítico e afastado do discurso oficial, baseado no decrecemento, na necesidade de por límites, de reducir e de “relocalizar”⁷ (Beatriz SANTAMAINA, 2007, páx. 13; Serge LATOUCHE, 2009; Carlos TAIBO, 2010b, páx. 61). As accións individuais ocupan un lugar central, nun Planeta que xa non pode atender a demanda de consumo actual. Esta actitude máis comedida pode advertirse xa no ano 1981 cando Duane ELGIN falaba de “simplicidade voluntaria” como a actitude de vivir con menos, consumir de forma responsable e repensar o que é importante realmente (en Carlos TAIBO, 2010b, páx. 73).

Como veremos máis adiante, o movemento polo decrecemento aúna o ecoloxismo coas loitas sociais máis amplas, porque persegue tanto a salvación do planeta como a salvación da especie humana (TAIBO, 2010a); neste sentido, para Edgar GONZALEZ GAUDIANO a educación ambiental debe *“responder a un principio básico de xustiza social, no que o benestar duns non se soporte na prevalencia de condicións de carencia doutros, aínda que se aduzan razóns de orden sociocultural ou históricos”* (1998, páx. 26): é dicir, debe ser unha

---

7 Relocalizar significa para Serge LATOUCHE *“producir localmente os bens esenciais para satisfacer as necesidades da poboación, en empresas locais financiadas co aforro recollido localmente [...] A política, a cultura, o sentido da vida deben recuperar a súa ancoraxe territorial”* (2009, páx. 51)

acción educativa que leve a unha acción política ou ao activismo. Aínda que para este autor, esta concepción da educación ambiental baseada nos postulados da ecoloxía profunda e do decrecemento, corre o risco de procurar os dereitos da natureza e negue dos dereitos dos máis desposeídos, é dicir, *“a unha sofisticada forma de exclusión social sustentada en escusas verdes”* (Op. cit., páx. 37)..

Unha breve caracterización dos novos movementos sociais

As accións do que se coñece como novos movementos sociais poden ser vistas como a manifestación contemporánea de vellas aspiracións emancipatorias, pero adoptan unha expresión nova, produto das novas condicións sociais, políticas, culturais e económicas que conecta co ideario da nova esquerda (Jorge REICHMAN e Francisco FERNÁNDEZ BUEY, 1994; Erik NEVEU, 2002). Configuráronse na década dos sesenta facéndose eco das reivindicacións cidadás para que a política acollese un conxunto de intereses máis diversos e, á vez, máis próximos aos cidadáns.

A súa aparición mostra o xurdimento dun novo paradigma político (Erik NEVEU, 2002; OFFE O BARBÉ, 2003 en ALCAÑIZ, 2009) ou cambio cultural (Isabel CARVALHO, 2002) que supón a volta do individuo á política. Aínda

que carecen dunha “ideoloxía omnicomprensiva”, desde un plano xeral, advírtese un parentesco ideolóxico entre feminismo, pacifismo, ecoloxismo e outros movementos sociais (RIECHMANN e FERNÁNDEZ BUEY, 1994)⁸: coinciden na crítica humanista do sistema actual e da cultura dominante e na determinación de conseguir un mundo mellor no momento presente; tamén comparten, o desacordo coa equiparación do progreso co desenvolvemento material e moral permanentes e é apreciable a coincidencia en temas como os dereitos humanos, a democracia e o desenvolvemento sostible.

Nas súas propostas e nas súas accións obsérvanse afinidades relativas a certos aspectos (Mercedes ALCAÑIZ, 2009) como:

- *Contido*: os seus intereses circunscríbense ao «mundo da vida», e xa que logo refírense a temas como a contorna física, a identidade cultural, a supervivencia da humanidade, a xustiza e a paz, entre outros.
- *Valores*: predominan a autonomía e a identidade e oponse á manipulación, ao control e á burocracia.

---

8 MELUCCI (1990) identifca como novas formas de mobilización o feminismo, ecoloxismo, protección do consumidor, movementos rexionalistas e estudantís, a contracultura nova, contra institucións, as loitas obreiras... Identifica catro factores que supón a ruptura cos “antigos” movementos: as formas de organización e repertorios de acción, os valores e reivindicacións que acompañan a mobilización, a relación co político e a identidade dos protagonistas (en Erik NEVEU, 2002, páxs. 108-109).

- *Estratexias*: son máis informais e descontinuas, máis sensibles aos contextos sociais, e con formas de organización e de relación máis igualitarias por oposición á organización vertical da política institucional. Sérvense de mobilizacións, manifestacións e dos medios de comunicación. As tecnoloxías dixitais e internet son un recurso chave especialmente no chamado movemento antiglobalización.
- *Actores*: os códigos socio-económicos e os códigos políticos son secundarios. A base social configúrase con persoas que forman a «nova clase media», é dicir, profesionais de servizos humanos e/ou do sector público, algúns elementos da vella clase media, máis poboación formada por xente ao marxe do mercado de traballo ou cunha posición periférica a el, como mulleres amas de casa, estudantes, parados etc.

RIECHMANN e FERNÁNDEZ BUEY (1994) advirte unha concordancia en relación coa súa actitude cara ao poder, porque comparten unha dobre orientación. Por unha banda, as súas accións encamiñanse cara ao poder, aspirando a acadar o poder político ou a obter concesións para as súas reivindicacións, incrementando o poder da sociedade civil e intentando desenvolver formas de contrapoder de base. Por outro, as súas iniciativas están guiadas por unha orientación cultural, buscando a transformación do suxeito e as súas relacións socioculturais cara á politización da vida cotiá e do espazo privado.

Esta afinidade ideolóxica lévalles a coincidir na contestación a moitos dos temas de consenso nas sociedades occidentais e a utilizar tácticas políticas non tradicionais e novas estruturas de organización. As súas accións ademais de situarse no nivel, xa tradicional, da produción e distribución social de bens, promovendo novos modos de consumo, produción e traballo, amplíanse ao nivel do mundo vital, buscando modos alternativos de vivir e relacionarse, e tamén ao ámbito dos problemas globais da especie.

A posición central que ocupa a política da vida, segundo denomínaa Antony GIDDENS (1994), mostra o xiro cultural sufrido polos movementos sociais transclasistas e da nova esquerda. Este cambio na cultura política acúsase con gran forza no movemento ambiental, que tal e como expresa Isabel Cristina MOURA CARVALHO (2002) mostra unha tendencia ambivalente nas súas experiencias e propostas. Por unha banda, hai un movemento cara ao exterior da política tradicional, buscando novas formas de facer política. Por outro, faise fincapé na vivencia persoal e singular dos cambios buscados no día a día da vida cotiá.

Segundo Francisco FERNÁNDEZ BUEY (2002), na década actual obsérvase unha gama de actitudes, que van desde a ética da resistencia á proposta doutras formas de facer política. No “ámbito da non-integración” sitúa as iniciativas críticas dalgunhas organizacións con alcance mundial, como Gre-

enpeace e Amnistía Internacional, e tamén as asociacións e organizacións (xurdidas durante os últimos anos nos cinco continentes) en favor dos inmigrantes pobres en países ricos, asociacións antirracistas, en defensa dos dereitos sociais dos traballadores, en defensa das mulleres maltratadas, contra a escravización da infancia, en defensa das culturas indíxenas, en favor dun uso alternativo das novas tecnoloxías da información e a comunicación etc.

Ao seu xuízo, o máis destacable no cambio de século, en relación cos movementos sociais alternativos, foi o rápido avance do chamado “movemento antiglobalización”. Un movemento de resistencia global que é considerado un movemento de movementos (FERNÁNDEZ BUEY 2002; ALCANIZ, 2009), cuxa característica distintiva, con respecto aos movementos sociais previos, é a súa dimensión, non só internacionalista, senón decididamente mundial, que se concreta na súa procura dunha cidadanía planetaria respectuosa das diferenzas lingüísticas, étnicas e culturais. Isto supón a existencia dunha organización que pode oporse ás grandes institucións económicas internacionais e ás asociacións políticas institucionalizadas que, con matices, apoian as organizacións económicas básicas do sistema (FERNÁNDEZ BUEY, 2002).

Este movemento de movementos está configurado por unha miríada de movementos, coalicións de coalicións que teñen en común a súa resistencia á privatización

de todas as facetas da vida e á conversión de todas as actividades e valores en mercancías. Coinciden nunha “*reclamación radical dos bens comunais*” a través de múltiples campañas e movementos moi variados que perseguen a implantación de modos alternativos de vida, aquí e agora (BUTLER, 1998). Pepa ROMA pon énfase no punto de partida do movemento antiglobalización: a horizontalidade, o rexeitamento ás xerarquías, a estrutura descentralizada en forma de rede e a apertura a novos colectivos (2002, páx. 15).

Estes movementos enfróntanse polo dereito das comunidades locais a tomar parte nas decisións do modo en que os seus recursos van ser empregados, asegurando que a xente dese espazo xeográfico sairá beneficiada. O que sitúa nun plano ideolóxico global as múltiples disputas locais destes movementos é a súa reivindicación dunha democracia participativa alternativa que faga que o poder e a toma de decisións estean preto dos cidadáns e que fagan posible o fortalecemento da organización e a autodeterminación no ámbito local. Para Naomi KLEIN (2001) este marco político global ten que estimular, celebrar e protexer con fiereza o dereito á diversidade: cultural, ecolóxica, agrícola e, está claro, á diversidade política (os distintos modos de facer política). As comunidades deben ter dereito a planear e dirixir as súas escolas, os seus servizos e a súa contorna natural de acordo ás súas propias concepcións. Evidentemente, isto só é posible

dentro dun marco que estableza unhas pautas nacionais e internacionais, en relación coa educación pública, coas emisións de enerxías non renovables etc. No entanto, o obxectivo non debería ser que as regras e os dirixentes sexan mellores, senón lograr unha democracia próxima e a nivel de terra.

É posible advertir dous indicios que ofrecen interesantes agoiros pensando na resistencia que estes movementos poden opor aos efectos da globalización neoliberal (FERNÁNDEZ BUEY, 2002). O primeiro é a conciencia crecente da necesidade de superar a atomización dos movementos previos e establecer unha estratexia global de actuacións a nivel mundial. Neste sentido o movemento antiglobalización organizase como un movemento de movementos, ou unha rede de redes conectadas en distintos ámbitos xeográficos. O segundo indicio esperanzador é que, habéndose forxado nos países ricos do planeta (Estados Unidos de Norteamérica e a Unión Europea principalmente), a crítica artículase ao redor das desigualdades que sofren especialmente as poboacións empobrecidas ou excluídas dos países de África, Asia e América Latina. Deste xeito maniféstase un compromiso inequívoco coas principais resistencias, protestas e mobilizacións dos países e pobos periféricos ou semiperiféricos en particular coas propostas e experiencias organizativas de Chiapas e Porto Alegre e coas propostas do Foro Social Mundial.

Estes novos actores sociais (Echart, 2008 en Alcañiz, 2009) están propoñendo reformas substanciais no sistema internacional e incluíndo na axenda pública novas cuestións. Sérvense de canles moi diversas, como as conferencias ou foros internacionais, desenvolvidos de modo simultáneo aos institucionais como o *Foro Económico de Davos*. Outra estratexia propia son as manifestacións multitudinarias que acompañan a devanditos eventos, cuxo primeiro exemplo e, á vez, o máis notorio, foi a manifestación realizada en *Seattle* en 1999⁹. A utilización das tecnoloxías dixitais é clave tanto para a súa coordinación como a nivel estratéxico, sobre todo porque lles independiza dos poderes tradicionais.

David de Ugarte (2010) recórdanos que os movementos activistas relacionáronse desde sempre con internet e as súas redes introduciron novos elementos: *“por unha banda, a eclosión dunha nova esfe-*

ra de relación social que pon en contacto millóns de persoas cada día. Por outra, a aparición nos últimos anos dunha ampla literatura sobre redes aplicadas a todos os campos” (2010, páx. 17). Destas novas formas apróveitanse unha variedade de movementos que van desde os revolucionarios ata os que buscan a protesta cívica. Juan Urrutia denomina *“ciberturbas”* a estas convocatorias anónimas capaces de mobilizar a miles de persoas, sen organizacións políticas ou sindicais detrás, pero con gran influencia política e social, capaces de producir cambios decisivos; Howard Rheingold (2004) fala de *“multitudes intelixentes”*¹⁰ para referirse a accións como o chamamento o 13 de marzo de 2004 en España contra a Guerra de Iraq e contra os erros na xestión do Prestige, *“a noite dos teléfonos móbiles”*, que probablemente influíu nos resultados das eleccións do día seguinte e ao cambio de partido no Goberno, ou o levantamento dos mozos dos barrios marxinais de París en novembro do 2005 (David de Ugarte, 2010, páx.18); ou as recentes denuncias a través de Wikileaks que desde 2006 publica in-

---

9 Recordar que no ámbito da Educación Ambiental vense celebrando desde o ano 1972 Conferencias e Cumios Internacionais en distintos países do Planeta (Suecia, antiga URSS, actual Georgia, Brasil, Grecia, Sudáfrica ou India) convocados desde a UNESCO, mais será por primeira vez en Río de Janeiro (1992) que, de forma paralela, se celebre o *Foro Internacional de ONG e Movementos Sociais* baixo o lema *“Construíndo o futuro”*, no que participaron máis de 1500 organizacións para plantexar aos representantes dos Gobernos *“propostas de enfoque e busca de solución aos problemas que a Humanidade enteira está padecendo como consecuencia de ter errado no sistema e nos modelos de crecemento socioeconómico que os máis poderosos impuxeron, no que vai de século, ao resto dos pobos”* (NGONET, 1994, páx. 9)

---

10 *“As multitudes intelixentes están formadas por persoas capaces de actuar conxuntamente aínda que non se coñezan. Os membros destes grupos cooperan de modos inconcebibles en outras épocas porque empregan sistemas informáticos e de telecomunicacións moi novos que lles permiten conectarse con outros sistemas do contorno[...]. Os grupos humanos que empregan estos instrumentos adquirirán novas formas de poder social, novos medios para organizar as súas interaccións e intercambios no momento xusto e no lugar axeitado”* (Op.cit. páxs. 18-19).

formes e documentos de interese público asegurando o anonimato das súas fontes. Noutro extremo estarían as “ciberaccións”¹¹, estratexias frecuentemente utilizadas por organizacións como Greenpeace ou Amnistía Internacional. O ciberactivismo busca o apoio a unha causa a través da mobilización fronte a unha institución, unha organización ou unha persoa¹². David RONFELDT e John ARQUILLA (2003) acuñaron o termo “netwars” ou guerras de rede, co que denominan estas formas exmerxentes de organización e acción –usadas indiscriminadamente tanto por criminais como por activistas sociais– nas que se conxugan redes sociais, tecnoloxías da comunicación e organización descentralizada. Mais ante o posible deslumbramen-

---

11 Ciberactivismo é “*toda estratexia que procura o cambio da axenda pública, a inclusión dun novo tema na orde do día da gran discusión social, mediante a difusión dunha determinada mensaxe e a súa propagación a través do “boca a boca” multiplicado polos medios de comunicación e a publicación electrónica persoal. O ciberactivismo non é unha técnica, senón unha estratexia*” (David DE UGARTE, 2010, páx.81).

12 David DE UGARTE considera que para que unha ciberacción sexa exitosa hai que ter en conta cinco elementos (2010, páxs. 84-86):
a. *Documentación*: recoller todos os argumentos a favor e en contra.
b. *Discurso*: resumir en dúas liñas por que hai que mobilizarse; hai que clarificar os obxectivos, os medios e as causas.
c. *Destinatarios*: debemos pedir algo que lle resulte alcanzable e que a suma de moitos participantes poida cambiar as cousas.
d. *Ferramentas*: debe ser reproducibles por calquera que queira participar; o importante é a idea e a campaña, polo que os logotipos dos convocantes son secundarios e ata obviabiles.
e. *Visibilidade*: dispoñer dun medio que evidencia a suma de apoios.

to das posibilidades que ofrecen estes novos medios, Jacques ELLUL (2003) alerta da capacidade de fagotizalo todo, a educación, as formas de comunicación, de relación etc. porque a técnica “*non pode deixar nada incolume nunha civilización. Repercute en todo. A técnica, que destrúe todas as demais civilizacións, é máis que un mero mecanismo: é toda unha civilización en si mesmo*”.

Analizando as posibles converxencias entre os novos movementos sociais, resulta palpable que existe unha inquedaanza por harmonizar intereses temáticos específicos cun único esforzo sociopolítico, sen que se resinta a autonomía dos respectivos movementos. Pode dicirse que se produce unha mestura de radicalidade xeral e disputas reivindicativas moi específicas. Os contidos das súas loitas están, á vez, enfocados a asuntos particulares e cheos de xeneralidade.

Un dos grandes eixos transversal que constrúen afinidades entre a diversidade de movementos é o do medio ambiente. A cuestión ambiental foi unha das primeiras en extender as súas propostas e reivindicacións a ámbitos oficiais de toma de decisións, sobre todo logo da celebración do denominado “Cumio da Terra” en Río de Janeiro en 1992, aínda que xa sabemos que con resultados pouco esperanzadores. O ecoloxismo preséntase vinculado coas reivindicacións pacifistas, os movementos das minorías e as loitas dos movementos

indíxenas: para CASTELLS *“é precisamente esta diversidade de teorías e prácticas a que caracteriza o ecoloxismo como unha nova forma de movemento descentralizado, multiforme, articulado en rede e omnipresente”* (1997, páx. 137).

É xa que logo un dos grandes temas nos que se evidencia o que FERNÁNDEZ BUEY (2002) considera un dos trazos máis significativos e á vez máis esperanzadores: *“a facilidade con que integra nos seus encontros a sofisticada cultura crítica do discurso dominante e a linguaxe clara, sinxela e radical das culturas indíxenas e campesiñas”*. Para este autor isto é indicio da posibilidade de axuntar tradición e innovación, vinculando *“as culturas campesiñas da resistencia e da supervivencia e o resistencialismo produto do malestar das culturas urbanistas en Europa e o Norte de América”*.

Para Emmanuelle MÜHLENHÖVER (2003, páx. 480) *“habería que matizar que a defensa do medio ambiente só constitúe un fin “político” en si mesmo para actores que plantexan esta defensa como obxectivo prioritario e non como un complemento desexable do desenvolvemento económico e social. No grupo de actores “ecoloxistas” inclúense todos os actores partidarios da politización da defensa do medio ambiente e sobre todo os partidos verdes, os movementos ecoloxistas e as ONG ambientais”*. Ao seu xuízo, os actores que teñen máis posibilidades de intervir activamente no proceso de “reverdecemento” internacional son as

ONGs, tanto de ámbito local, como nacional ou transnacional. Paul WAPNER (2003, páx. 502) subscribe este punto de vista, ao afirmar que as accións das ONG poden ser politicamente máis relevantes que outras formas de compromiso político, xa que son axentes culturais capaces de influír na percepción do mundo: *“as ONG son grupos cuxos membros reúnen para compartir intereses, afinidades culturais, vocacións profesionais, obxectivos políticos e outras fontes de solidariedade ao marxe dos órganos formais do Estado”* (Op.cit. páx. 503). Para este autor, as ONG son equiparables aos grupos activistas transnacionais que inflúen nos cambios culturais, nos idearios de moitas institucións transnacionais e nas políticas nacionais; ademais se sirven de tácticas activistas para presionar a compañías e empresas no cambio de prácticas que os gobernos non poden influenciar. Cumpren unha misión fundamental: a de sensibilizar e convencer ao resto dos cidadáns para transformar as súas prácticas culturais: *“a longo prazo, o cambio cultural pode ser máis importante que os cambios de leis ou regulacións específicas [...] As normas, valores, principios e outras expresións culturais actúan a través da persuasión e a socialización máis que mediante a coerción”* (Op.cit. páx. 519). Un exemplo do poder dos grupos ecoloxista para o cambio evidénciase nas políticas de Scotland Yard de infiltrados nestos grupos, tal e como se demostrou ao desenmascarar

ao policía-espía Mark KENNEDY¹³ (EL PAÍS, 16/11/2011).

Aprendendo da experiencia: os novos movementos sociais e a educación ambiental

---

A preponderancia da política da vida nos novos movementos sociais ou o regreso do individuo á política, segundo os autores, pode ser interpretado de diversas formas (CARVALHO, 2002: 42): como un signo de decadencia da política, como unha posibilidade para construír alternativas mediante un novo pacto da relación entre o público e o privado e, para rematar, como un escenario de esperanza no que os novos espazos emancipatorios ofrecen cambios prometedores para a cultura pública contemporánea. É nesta última interpretación, sostida por autores como Boaventura DE SOUSA SANTOS (2003), a que nos permite trasladar as posidades emancipatorias que están ensaiando os novos movementos sociais ao campo da educación ambiental.

Especial interese ofrece un tema específico de converxencia entre a multitude de

---

13 Artigo sobre o que foi durante sete anos o mais activo ecoloxista británico, ata que o grupo descubriu que se trataba dun policía infiltrado de Scotlans Yard. http://www.elpais.com/articulo/reportajes/lider/era/infiltrado/elpepusocdmg/20110116elpdmngrep_2/Tes

iniciativas que se está articulando a través do desenvolvemento da democracia participativa (DE SOUSA SANTOS, 2005), ou da xustiza democrática (Nancy FRASER, 2008). Diversos movementos sociais desde ecoloxistas a movementos indíxenas, grupos de feminismo internacionais e activistas da globalización solidaria, están aplicando, cos seus propios medios, o principio moral de intervención de todos os afectados a asuntos de xustiza nun escenario mundial globalizado. Movidos por este principio foron adaires na reivindicación de espazos democráticos novos nos que sexa posible debater sobre o marco no que se define a xustiza, é dicir, achega do quen e do como. Máis aínda, se anticiparon construíndo canles democráticas alternativas: o voto, cos referendos, as consultas populares, os concellos de políticas públicas, as conferencias de concello, as mesas de diálogo e controversias, ocupando un lugar destacado o dos orzamentos participativos. Por exemplo, en cidades e comunidades de todo o planeta creáronse formas de participación moi variadas para conseguir unha xestión municipal participativa¹⁴.

---

14 As Axendas 21 Locais son quizáis o exemplo máis claro de participación na xestión municipal. Nacen a carón da aprobación da Axenda 21 no Cumio da Terra (Río de Janeiro, 1992). Se trata de plans de acción concretos que integran cuestións ambientais, de xestión dos recursos naturais, de emprego e benestar no marco da cultura participativa; concíbese como un proceso que nunca termina. Para saber máis consultar a páxina de ICLEI, asociación internacional de gobernos e asociacións locais pola sustentabilidade (<http://www.iclei.org/index.php?id=468>).

Este modo de funcionar transmitiuse ao pensamento, de maneira que se observa un avance cara a formulacións dialóxicas na teoría da xustiza. Estase estendendo a idea de considerar que os asuntos relacionados coa concepción da xustiza deberían tratarse mediante un proceso colectivo de deliberación (FRASER, 2008).

Estas iniciativas e formulacións apoiarían a tese DE SOUSA SANTOS (2003a, páx. 45) que interpreta a viraxe da política do nós ao eu *“como parte da urxencia dunha subxetividade da transición paradigmática inxire no reto da invención de novas formas de sociabilidade emancipatoria”*. No campo ambiental, segundo CARVALHO (2002, páx. 46), esta cuestión das novas formas de acción política e *“o paradoxo dunha política como saída da política –unha política “non-política”– é particularmente aceptada”*.

Esta perspectiva é a que nos move a presentar unha serie de experiencias que ensaian novos espazos de emancipación no terreo ambiental e cultural máis xeral, nos que as intervencións desde a educación ambiental poden ofrecernos leccións a aplicar para o cambio educativo. Paulo FREIRE afirmaba nun dos seus últimos libros que *“neste fin de século, a ecoloxía adquire unha importancia fundamental. Ten que estar presente en calquera práctica educativa de carácter radical, crítico ou liberador”* (2001, páx. 78).

O movemento da vida lenta

<http://www.slowmovement.com/>

Empecemos primeiro por sinalar un conxunto de tendencias vitais que están asociadas a dous movementos interrelacionados: o movemento pola vida lenta (*slowmovement*) e o movemento polo decrecemento (*downshifting movement*).

Non é propósito deste artigo indagar nas súas orixes, nin establecer algunha prevalencia. Son movementos que, como veremos, se reforzan mutuamente; ambos os dous avogan pola posta en práctica de accións cotiás que conducen a cambios transcendentais no enfoque vital. Buscan aumentar o noso benestar e felicidade con cambios nas prácticas asociadas á alimentación, o consumo, o traballo, o lecer e as relacións afectivas, entre outras. Nos dous casos, trátase de resistirse no día a día ás tendencias aceleradoras da globalización neoliberal. Son, xa que logo, movementos de resistencia que abren vías para facer factible o potencial emancipador da política da vida e que expón abertamente a crítica activa ao sistema socioeconómico e cultural vixente.

Os movementos pola lentitude buscan resistirse aos valores da produtividade do capitalismo transnacional e á vida centrada no traballo. Para iso insisten en devolver o tempo ás persoas, integrar presente, pasado e futuro, e optar pola calidade fronte á cantidade (DOMÈNECH, 2009). O tempo, é

dicir, os desaxustes e conflitos temporais, produto da nosa carreira desbocada cara á produtividade sen límites tamén están na base da crise ecolóxica mundial e dos problemas ambientais locais (RIECHMANN, 2003).

O movemento pola lentitude cobra corpo en múltiples iniciativas locais, nacionais e transnacionais que tratan de lidar coa escaseza de tempo como un mal crónico da nosa civilización. Ofrecen alternativas concretas que permiten reconstruír as relacións co traballo, a familia, as amizades, a alimentación, o consumo e a educación.

Tamén existe unha rede internacional de municipios por unha mellor calidade de vida, aínda que resulta máis suxestivo a denominación inglesa: por unha vida fácil¹⁵.

A translación destes valores e propostas á educación é outra iniciativa de promotoras consecuencias (DOMÈNECH, 2009) que propugna premisas tan significativas como saber perder o tempo, dar o tempo suficiente, cultivar a paciencia e a perseveranza, gozar do momento. A opción da aprendizaxe lenta, como unha aprendizaxe de sentido e profundo é defendida por propostas como o liderado sostible que supón a aplicación creativa de principios ecolóxicos ao cambio en educación (HARGREAVES e FINK, 2008).

O movemento polo decrecemento

www.decrecimiento.info/

O decrecemento é un movemento social como resposta a unha tripla crise: económica, sociopolítica e ecolóxica. Tras un cuestionamento do desenvolvemento baseado no produtivismo, e coa certeza de que non é viable un desenvolvemento infinito nun planeta finito, baséase en principios de sobriedade e “simplicidade voluntaria”. Constitúe unha proposta baseada na reconceptualización de aspectos como traballo, sociedade, economía, desenvolvemento, xustiza, relacións Norte-Sur, modelos urbanísticos e enerxéticos, para o que busca a repartición equitativa, aplicada por exemplo ao emprego e á renda básica.

Avoga por cambios ao nivel da vida cotiá que terían efectos evidentes no reequilibrio da relación entre os seres humanos e deses coa natureza. Aínda que hai autores, como Carlos TAIBO (2010a), que se están ocupando de traducir as premisas teóricas ás accións concretas, o certo é que se conceptualiza como un movemento de base creado a partir da iniciativa de individuos denominados *downshifters*. As iniciativas destes suxeitos encamiñanse cara á procura dun equilibrio entre traballo, familia e o consumo responsable, incluíndo o cambio de traballo se con iso gáñase en redución de horas e calidade nas relacións sociais. Unha tendencia que tamén parece abrirse paso en Europa como poñen

---

15

<http://www.cittaslow.net/>

de manifesto investigacións recentes (LA-TOUCHE, 2009; TAIBO, 2010a; TAIBO, 2010b). Os *downshifters* son persoas que optan por simplificar a súa vida voluntariamente, conscientes da relación que hai entre desenvolvemento económico desbocado e infelicidade, voracidade capitalista e empobrecimento. Na procura dunha relación máis equilibrada atopamos propostas no plano socioeconómico como a contención no consumo e a de compartir o traballo¹⁶ ou o equilibrio en cuestións máis persoais¹⁷. A contención e a autolimitación que se reivindica é obxecto dunha reflexión pormenorizada por parte de Jorge RIECHMANN (2004) que pon de manifesto a dimensión autolimitadora da democracia.

Carlos TAIBO (2010a) relata como os movementos polo decrecemento orixinariamente xurdidos en Francia e Italia, están abrindo paso no Estado español –Cataluña foi pioneira e en Galicia estanse a iniciar–. Tamén están a adoptar programas de decrecemento organizacións como Ecoloxistas en Acción ou o sindicato anarcosindicalista Confederación Xeral do Traballo (CXT, congreso de 2009). Este movemento é moito máis recente nos países do sur.

O decrecemento pode ofrecer pautas específicas para transformar o noso día a día

16 <http://www.stwr.org/economic-sharing-alternatives/in-defence-of-downshifting-and-work-sharing.html>

17 <http://www.slowmovement.com/downshifting.php>

en ámbitos e temas concretos como o medio urbano e o medio rural, as mulleres e as migracións, a sanidade e a educación, o mundo sindical e o lecer, o transporte e os medios económicos (TAIBO, 2010a).

As cidades en transición

www.transitionnetwork.org

Trátase dunha iniciativa mundial por unha economía local máis ecolóxica e respectuosa. Está constituída por unha rede de máis de 300 cidades no mundo, das que unha ducia están rexistradas en España. A primeira experiencia levouse a cabo en Totnes (Reino Unido) e o seu ideólogo é Rob HOPKINS; a primeira cidade do Estado español en aprobar unha declaración institucional neste marco foi o municipio galego de Teo.

O obxectivo desta rede é que as cidades teñan unha menor dependencia do petróleo a través do aforro enerxético, os hortos urbanos, a plantación de árbores froiteiras en vez de ornamentais, a arquitectura bioclimática ou a aposta pola economía local. A súa filosofía baséase na capacidade de cambio que teñen os cidadáns: inténtase que as persoas teñan conciencia do seu poder, fornecer o espírito da comunidade e promover a unidade veciñal.

En Totnes comezaron por fomentar a compra de produtos locais, educar sobre consumo responsable e realizar plans de

aforro enerxético; na actualidade as vivendas de protección oficial constrúense con criterios bioclimáticos e unha cooperativa de veciños xestiona unha planta de produción de enerxías limpas.

A iniciativa Ecomilenio-EME

www.ecomilenio.es

Durante os anos 2001-05, Nacións Unidas impulsou a avaliación de Ecosistemas en 95 países, nos que participaron máis de 1.300 investigadores. Concluiron que o 60% dos ecosistemas analizados xestíanse de forma insostible, o que repercute negativamente no desenvolvemento económico e o benestar humano.

A Avaliación de Ecosistemas do Milenio de España (Ecomilenio-EME) é un proxecto interdisciplinario para poñer de manifesto interrelacións e dependencias entre conservación e benestar humano.

É promovido pola Fundación Biodiversidade (dependente do Ministerio de Medio Ambiente, Rural e Mariño de España) que solicita información científica sobre os sistemas ecolóxicos do Estado para informar a políticos, xestores, sector privado e á cidadanía sobre os “servizos” que nos achegan estes espazos e a súa biodiversidade –auga doce, control de caudais, control de erosión, alimentos, destinos turísticos, espazos de lecer etc.–. O obxectivo é que se visualicen estes beneficios para telos en

conta á hora de tomar decisións sobre os seus usos.

En España iníciase esta avaliación de ecosistemas para xestionar o patrimonio natural atendendo ao benestar dos habitantes. A avaliación é multiescalar, é dicir, organízase por concas hidrográficas, cun grupo núcleo responsable (composto por científicos das Universidades promotoras, persoal da Fundación e representantes de diferentes administracións), coa axuda dun Comité Asesor Internacional e unha unidade de Comunicación que recolle as necesidades e peticións dos distintos axentes sociais.

Triodos Bank

www.triodos.es

Trátase dun banco europeo independente que, desde 1968, intenta contribuír a un cambio social a través dunha banca ética sostible. Baséase en combinar a rendibilidade financeira coa rendibilidade social, cultural e ambiental, polo que os aforros que depositan os clientes serven para financiar iniciativas de interese social e ambiental. En España funciona desde 2004. Con este concepto de uso responsable do diñeiro, na actualidade xestiona máis de 5.000 millóns de euros cos que apoia economicamente a 15.000 proxectos rexeitados polo sistema financeiro tradicional.

Comezaron investindo en proxectos de enerxía eólica nos Países Baixos despois

do desastre de Chernobil (1986). A partir de 1994 están a centrar moitos dos esforzos en microcréditos para países en desenvolvemento e no fomento do comercio xusto. Na actualidade ofrece ademais fondos de investimento verde, como o *Fondo Eólico* no Reino Unido.

Destacamos en Galicia os proxectos financiados relacionados co medio ambiente:

- A produción ecolóxica de abonos orgánicos ecolóxicos, a través de compostaxe e lombricultura ecolóxica, de Eco-celta-Galicia (www.ecocelta.com)
- O inventario e designación da Rede Natura 2000 mariña en España a CEMMA, Coordinadora para o Estudo de Mamíferos Mariños, coa colaboración da Fundación Biodiversidade (www.cemma.org)
- Adiantou os cartos dunha subvención á Asociación Drosera para realizar o inventario de morcegos do Parque Natural das Fragas do Eume (<http://blogdrosera.blogspot.com/>)
- Tamén do programa de voluntariado ambiental a Amigos dá Terra

Coop 57-banca ética en Galicia

www.coop57.coop

Coop 57 Galicia constituíuse en maio do 2009 en Santiago de Compostela, unha cooperativa de servizos financeiros e solidarios formada por 17 organizacións de

economía social e solidaria de Galicia. Pertence a unha rede máis ampla, Coop 57, que xorde en Cataluña no 1996. Na actualidade existen outras delegacións en Aragón, Andalucía e Madrid.

Coop 57, Servizos financeiros éticos e solidarios é unha rede de entidades sociais, que baixo a figura legal de cooperativa de servizos, presta diñeiro a proxectos de economía social que promovan a ocupación, fomenten o cooperativismo, o asociacionismo, a solidariedade e a sustentabilidade.

Esta rede inviste o diñeiro en proxectos de alto contido social e ético baseándose en cinco principios:

- Compatibilidade do rendemento financeiro e social, utilizando outros indicadores de risco.
- Participación dos investidores aforradores para controlar que proxectos promóvense co seu diñeiro.
- Transparencia na concesión de préstamos e na investimentos.
- Solidariedade fixando nas asembleas taxelas de remuneración dos aforros.
- Reflexión sobre que valores deben orientar as accións e que proxectos son xustos e prioritarios.

Esta rede está composta por cooperativas, asociacións, fundacións e outras entidades de carácter social, ademais de socios e socias colaboradores que achegan

os seus aforros co fin de que se xestionen de acordo coas súas inquedanzas éticas e sociais. No ano 2003 contaban con 981.761€ destinando a créditos 550.099€; no ano 2009 dispuñan de 6.278.630€ investindo 4.477.552€ en préstamos a longo e curto prazo, anticipo a financiamentos ou en operacións especiais.

Algúns exemplos de créditos concedidos no primeiro semestre do 2010 son: obras de rehabilitación da sede dunha emblemática asociación feminista, obras de reforma dun centro ocupacional destinado a persoas discapacitadas, gastos de persoal do comité antisida, acondicionamento de pisos asistidos para persoas en proceso de rehabilitación psicosocial, adecuación e apertura dun centro social polivalente, consolidación dunha cooperativa de actrices e autores autónomos ou a rehabilitación dun ateneo que impulsa actividades socio-políticas e culturais.

Custodia do patrimonio

custodiadoterritorio.org/

A custodia do territorio é un conxunto de accións e instrumentos legais que favorecen a implicación dos propietarios e os usuarios dun territorio na conservación dos recursos e valores naturais, socioculturais e paisaxísticos, a través de sólidos acordos de colaboración. Os actores son os propios propietarios, a poboación interesada en custodiais e outros axentes pú-

blicos e/ou privados interesados en apoiar as iniciativas.

Os acordos de custodia comparten varios elementos en común; o primeiro e máis importante é a renuncia de ánimo de lucro. A súa orixe atopáse nos países anglosaxóns.

Enténdese como o traballo en común entre distintos axentes sociais interesados en conservar ese espazo. Os acordos implican determinadas condicións de xestión e uso, a cambio de recibir apoio, asesoramento, mantemento e un longo etcétera de beneficios dificilmente cuantificables. Nalgúns países como EE.UU existen deducións fiscais aos propietarios que ceden as súas posesións para xestionar conxuntamente a súa conservación.

En España este movemento comeza por mor da *Declaración de Montesquieu*, asinada no ano 2000 e coa creación da *Xarxa de Custodia do Territorio* no 2003. A Asociación Galega para a Custodia do Territorio créase no 2008 cun claro carácter ambientalista, para fomentar que a sociedade galega poida implicarse na conservación da natureza e a paisaxe. No 2010 comezou unha nova mobilidade de custodia no Estado español: “A rede de escolas pola auga imperial” na que os centros educativos de 5 Comunidades Autónomas colaboran a través da SEO (Sociedad Española de Ornitología) na conservación dos seus hábitats.

Iniciativa pola Soberanía Alimentar dos Pobos-ISAP

www.soberaniaalimentar.info/node/3

A raíz do Foro Mundial para a Soberanía Alimentar (Nyéléni, 2007) xurden como unha alianza entre asociacións que queren dar a coñecer, construír e defender a soberanía alimentar dos pobos desde Galicia. No Estado español será Vía Campesina quen deseñe as primeiras alternativas no 1996.

Consideran que o dereito á alimentación, recollido na Declaración Universal dos Dereitos Humanos de 1948, debe incluír o acceso a alimentos saudábeis. Denuncian a industrialización da produción de alimentos, a destrución de ecosistemas e a consecuente migración desde o medio rural a cidades insostibles, as políticas neoliberais das empresas transnacionais que se apoderan das terras, controlando a auga e as sementes, e as situacións de dependencia dos que traballan a terra. Fronte á agricultura, a gandería, a pesca e a acuicultura industrial, responsable en grande medida da fame, rescatan a produción artesanal e a pequena escala. Reclaman *“o dereito dos pobos a alimentos nutritivos e culturalmente apropiados, accesibles, producidos de forma sustentable e ecolóxico, e o seu dereito a decidir o seu propio sistema alimentar e produtivos”*.

Na actualidade está formada por 10 organizacións de distinto carácter (ecoloxistas,

para o desenvolvemento, de comercio xusto, economía alternativa, contra a exclusión social, agricultura labrega, cooperativas de consumo...): Amaranite, A Cova da Terra, Eirado, Emaus, Fundación Galicia Verde, Paxea, Semente, Sindicato Labrego Galego, Verdegaiia e Veterinarios sen Fonteiras.

Comedores escolares ecolóxicos

www.blogoteca.com/ogreloverde/index.php

A Asociación para o Desenvolvemento Rural Sostible “O Grelo Verde” está composta por 25 asociados, 5 deles produtores ecolóxicos e o resto son familias consumidoras destes produtos, que fomentan desde o ano 2002 o consumo e produción de alimentos ecolóxicos.

A través dun proxecto financiado pola UE no ano 2006, están incorporando produtos ecolóxicos e locais nos menús dos centros escolares da Comarca de Verín (Ourense). A iniciativa comezou nun colexio de Laza, coa colaboración do persoal de cociña; no curso 2008-09 participaron 10 centros. Introducir estes produtos nos menús escolares é un 20% máis caro que utilizar conxelados e produtos preelaborados, polo que a Asociación financia esta diferenza durante 3 anos, tempo que consideran suficiente para que as familias se concienzien do beneficio na dieta das súas fillas e fillos.

Ademais de introducir produtos ecolóxicos nos comedores e fomentar unha dieta saudable, o proxecto educativo contempla actuacións co alumnado, os familiares e as persoas que traballan na cociña: de conservación da contorna, campañas sobre produción ecolóxica e consumo responsable.

Moitos dos produtores e empresas que fornecen de alimentos ecolóxicos aos centros non cobran os portes, colaborando desta forma co proxecto (Verín-Biocoop S.Coop.G., Labregos Daiqui, Coop. Avega, Ecolecera, Biocano, Conservas do Támeiga, O Rueiro SC, Amorodo SL son algunhas destas empresas.

Entre lusco e fusco

<http://mercadoentreluscoefusco.blogaliza.org/>

Desde o verán do 2010 funciona en Santiago de Compostela (Galicia) o primeiro mercado de produtos e cultivos ecolóxicos, todos os martes no Parque de Belvís. Dinamizan esta iniciativa cooperativas de consumo responsable e colectivos de produtores ecolóxicos co fin de integrar na vida da cidade unha forma máis responsable e menos impactante de cultivar, producir e consumir. Contan ademais co apoio da *Asociación Enxeñería Social e Ambiental*, que ten entre os seus obxectivos conservar os estilos tradicionais de cultivo e a diversidade xenética dos mesmos.

En cada convocatoria colaboran distintos colectivos realizando talleres, xogos tradicionais, contacontos, bailes, teatro e multitude de actividades socioculturais como proposta de organización comunitaria de comercio solidario.

A modo de conclusión: cambio educativo e educación ambiental

Todas estas iniciativas poden identificarse como novas formas de acción política e, xa que logo, indican que estamos ante o xurdimento dun novo suxeito que forma parte dunha sociedade en cambio e que vive o cambio como unha revolución persoal (CARVALHO, 2002). Ou con outras palabras, as experiencias relatadas mostran que se está xestando unha reconstrución do mundo que inclúe a reconstrución do mundo interno e dos estilos de vida persoais, lonxe dos canais, dos instrumentos institucionais “clásicos” e dos modelos de activismo militante. Este cambio, que reconcilia o nivel da acción persoal co da acción pública, implica directamente á educación ambiental.

A educación ambiental pode contribuír ao cambio social ensanchando o campo da cidadanía e dos dereitos políticos, sociais e económicos ou limitándoo se se decanta por unha subxetivación e individualización

excesiva dos temas e as formas de acción (CARVALHO, 2002). É dicir, que seguindo o camiño dos novos movementos sociais, incluído o ambiental e a súa viraxe cara á política da vida, a educación ambiental ten a posibilidade de traballar cambiando os estilos de vida, pero que, do mesmo xeito que os movementos, debe vincular a revolución persoal co cambio das condicións políticas, sociais, culturais e económicas.

É evidente que ao presentar a educación ambiental con este potencial estamos referíndonos a un modo específico de entendela. Podemos identificar polo menos dous modelos teóricos de educación ambiental (CARIDE e MEIRA, 2001; CALVO e GUTIÉRREZ, 2006): de corte tecnocrático e de militancia socio-crítica. O primeiro enfoque baséase na capacidade de transformar as condicións materiais cara a un medio ambiente menos deteriorado, en transmitir coñecementos que contribúan á resolución de conflitos, ignorando os vínculos entre coñecemento e ideoloxía. No segundo, os procesos educativos perseguen a formación de individuos comprometidos, capaces de vivir en sociedades democráticas, a partir da análise crítica da realidade ambiental, social, económica e política; busca a emancipación e a democratización da vida social a través da superación das contradicións das formas de vida actual, transformando e reformulándoas. É neste segundo modelo no que ten cabida a contribución da educación ambiental ao cambio social no sentido de

ampliar a esfera da cidadanía e dos dereitos políticos, sociais e económicos, como xa se mencionou, contribuíndo tamén ao cambio do mundo interno dos individuos.

Entendida deste xeito, como pode a educación ambiental apoiar o cambio educativo? A converxencia de ambas as dúas facetas, acción persoal con acción pública, é propia dun xeito de enfocar o cambio en educación que se coñece como o *cambio situado*.

O *cambio situado* sérvese do potencial da vida cotiá traballando con compromisos locais en institucións educativas concretas sen renunciar por iso á reflexión crítica. É dicir, recoñece a relevancia contextual dos procesos educativos, e ao mesmo tempo, inclúe a dimensión política do compromiso local. Como Patty LATHER e Elizabeth ELLSWORTH (1996) explican, isto significa concibir as prácticas de aula incluíndo as relacións sociais cotiás entre alumnado, profesorado, familia, xunto coas forzas estruturais e históricas que condicionan a vida nas escolas. Desde unha perspectiva situada, o cambio educativo promove a creación de respostas e iniciativas pedagóxicas innovadoras no cruzamento que se produce entre as historias persoais e os legados de opresión e privilexio dos que as educadoras e educadores sérvense consciente e inconscientemente.

O cambio situado vincula a innovación á peculiaridade das situacións concretas de

ensino e aprendizaxe e aos escenarios singulares. Por iso está especialmente indicado para tomar en consideración a diversidade cultural e ambiental. Recentemente está dando mostras do seu potencial en iniciativas de cambio aplicadas á educación indíxena en Australia en zonas rurais e remotas, nas que a pedagogía situada está sendo un referente conceptual decisivo, porque permite caracterizar a educación a partir da súa localización social, histórica e espacial (McCONAGHY, 2002). Todas as prácticas de aula son situadas, isto é, teñen lugar en institucións, momentos históricos, campos culturais, sociais, ambientais e responden ás imposicións individuais e sociais que son con frecuencia irrepitibles, por iso o cambio situado quere construír a innovación a partir das particularidades densas das circunstancias concretas do ensino e a aprendizaxe (LATHER e ELLSWORTH, 1996).

O cambio situado ten que ser versátil por definición, non pode definirse segundo protocolos previos. A súa variabilidade responde á posibilidade de adaptarse á peculiaridade das identidades dos suxeitos e á diversidade de escenarios que fan posible a innovación. Os estilos de vida e as identidades non son fixos, desprázanse continuamente e poden variar, por iso necesitanse iniciativas de cambio mudables e adaptables. Unha perspectiva situada da reforma escolar conceptualiza o cambio da pedagogía, o curriculum e a organización escolar transformándose en propósitos, e

forma a través dos diferentes escenarios educativos e circunstancias sociais (MILLER, 1996). O cambio situado renega dun patrón fixo de desenvolvemento e defínese a partir da autotransformación para encartarse tanto na forma como nos propósitos aos diferentes escenarios, circunstancias e grupos. Coa súa versatilidade intenta ofrecer formas máis lúcidas de capturar a natureza variable, contextual e densa das situacións de ensino, articulando cambios específicos nas relacións sociais que configuran a vida cotiá das escolas. Estes cambios vivencian formas de vida alternativa que transferencia ao marco social.

Para que a innovación poida mobilizarse a través da educación ambiental sen caer no subxetivismo excesivo, como antes mencionamos, debe producirse o cruzamento entre circunstancias vitais e identidades e dimensións sociais. Esta combinación entre iniciativas locais e accións sociais faría posible que os cambios situados non se dilúisen en iniciativas fragmentadas e desconectadas, senón que confluísen creando espazos de transformación compartida. Asuntos educativos e sociais de carácter transversal, localizados nas interseccións entre identidades e temas sociais xerais, poderían impulsar a converxencia de diversas iniciativas de cambio. Esta converxencia levaría a compartir prácticas de activismo pedagóxico, ambiental e social no ámbito comunitario (BUECHLER e LOFTON, 2008). A afinidade entre iniciativas de cambio faría posible a súa extensión, con-

figurando redes de centros, coalicións de educadores/as e de escolas e outras entidades dedicadas á educación ambiental. Formas de liderado como o liderado sostible ou o liderado comprometido (ANDERSON, 2009) axudarían a expandir e compartir as iniciativas de activismo pedagóxico aplicando principios ecolóxicos e de xustiza social ás experiencias de educación ambiental.

Na persecución da converxencia de iniciativas e o establecemento de coalicións necesitamos que xurdan temas comúns significativos para unha variedade de actores e escenarios. Ferramentas conceptuais como a “teoría da tradución” podería axudarnos a facer mutuamente intelixibles as loitas e permitir aos actores colectivos compartir as opresións ás que resisten e as aspiracións que os animan (DE SOUSA SANTOS, 2003a). Ou tamén *teorías da complementaridade e a similitude* que permitan unha comprensión máis afinada das diferenzas e as afinidades e de como se expresan nos escenarios locais e globais (McCONAGHY en 1998a en McCONAGHY, 2002). O uso destas aproximacións teóricas podería facilitar unha abordaxe radicalmente contextualizada do cambio educativo pero sen renunciar á converxencia de estratexias e esforzos. Despregando este tipo de ferramentas conceptuais, as propias iniciativas de cambio educativo seguirían a pauta ofrecida polos novos movementos sociais ao servir para alimentar o entendemento e non o antagonismo entre os diferentes actores.

Como vimos, a cuestión ambiental ten un poder considerable para aglutinar iniciativas a nivel social que é perfectamente transferible ao ámbito educativo. É por iso que ten todo o sentido entender a educación ambiental como “*un compoñente nodal, e non un simple accesorio da educación, xa que involucra nada menos que a reconstrución do sistema de relacións entre persoas, sociedade e ambiente*” (SAUVÉ 1999, páx. 8).

A educación ambiental pode ser un motor para o cambio situado impulsando iniciativas pedagóxicas locais que tomen en consideración os sinais e estratexias das experiencias revisadas neste artigo. A educación ambiental pode ser un vehículo privilexiado para abordar a revolución persoal, reconstruíndo os estilos de vida persoal pero sen renunciar á ampliación dos dereitos políticos, sociais e económicos. O entendemento entre ambas as dúas facetas produciría un impulso para a colaboración que tería unha proxección máis ampla .

Bibliografía

- ALCAÑIZ, Mercedes (2009): *Manual de cambio social y movimientos sociales*. Castellón: Universitat Jaume I. [<http://www.uji.es/bin/publ/edicions/mcs.pdf>]
- ANDERSON, G.L. (2009): *Advocacy Leadership. Toward a post-reform agenda in education*. New York: Routledge.
- BLECHLER, L. e LOFTON, K. (2008): “New Teachers Developing as Educators/Activists” en ROGERS, R. e OUTROS, *Designing socially just learning communities*. New York: Routledge.

- BUTLER, J. (1998): "Merely Cultural" en *New Left Review*, 1 (27 January-February), páxs. 33-44.
- CALVO, Susana e José GUTIÉRREZ (2006): *El espejismo de la educación ambiental*. Madrid: Morata.
- CARIDE, Jose A. e Pablo MEIRA (2001): *Educación Ambiental y Desarrollo Humano*. Madrid: Ariel.
- CARVALHO, Isabel (2002): "El sujeto ecológico y la acción ambiental en la esfera pública: una política de transición y las transiciones en la política" en *Tópicos en Educación Ambiental*, nº 4, vol. 10, páxs. 37-49.
- CASTELLS, Manuel (1997): *La era de la información. Economía, sociedad y cultura*. Madrid: Alianza Editorial.
- CTEA (COMISIÓN TEMÁTICA EDUCACIÓN AMBIENTAL) (1999): *El libro Blanco de la Educación Ambiental en España*. Madrid: Ministerio Medio Ambiente.
- DE SOUSA SANTOS, Boaventura (2003a): *Crítica de la Razón Indolente: Contra el Desperdicio de la Experiencia*. Bilbao: Desclée de Brouwer
- (2003b): *Democracia y participación. El Ejemplo del Presupuesto Participativo de Porto Alegre*. Barcelona: El Viejo Topo.
- (2005): *El milenio huérfano. Ensayos para una nueva cultura política*. Madrid: Trotta.
- DE UGARTE, David (2010): *O poder das Redes. Manual ilustrado para persoas, colectivos e empresas abocadas ao ciberactivismo*. A Coruña: 2.0 ed.
- DOMENECH, J. (2009): *Elogio de la educación lenta*. Barcelona: Graó.
- ELLUL, Jacques (2003): *La edad de la técnica*. Barcelona: Octaedro.
- FERNÁNDEZ BUEY, Francisco (2002): "Los movimientos sociales alternativos: un balance" en *Gramsci e o Brasil* [www.artnet.com.br/gramsci/arquiv224.htm]
- FRASER, N. (2008): *Escalas de justicia*. Herder: Barcelona
- FREIRE, Paulo (2001): *Pedagogía de la indignación*. Madrid: Morata.
- GIDDENS, Antony (1994): *Más allá de la izquierda y la derecha. El futuro de las políticas radicales*. Madrid: Cátedra Editorial.
- GONZÁLEZ GAUDIANO, Edgar (1998): *Centro y periferia de la educación ambiental. Un enfoque antiesencialista*. México: Mundi Prensa.
- HARGRAVES, A. e FINK, D. (2008): *El Liderazgo Sostenible. Siete principios para el liderazgo en centros educativos innovadores*. Madrid: Morata.
- KEMMIS, S. (1995): "Emancipatory Aspirations in a Postmodern Era" en *Curriculum Studies*, nº 3 vol. 2, páxs. 133-167.
- KLEIN, N. (2000): *No Logo. El poder de las marcas*. Barcelona: Paidós.
- LATOUCHE, Serge (2009): *Pequeño tratado del decrecimiento sereno*. Barcelona: Icaria.
- LATHER, P. e E. ELLSWORTH (1996). "Introduction" en *Theory into practice*, 35(2), páxs. 86-92.
- McCONAGHY, C. (2002): *Situated pedagogies: re-searching quality teaching and learning for rural New South Wales schools. position paper prepared for the ARC Linkage 2002-2004*. Sydney: NSWDET.
- MANCE, Euclides André (org.) (2003): *Como organizar redes solidarias*. Rio de Janeiro: DP&A.
- MELUCCI, a (190): *Sistema político, partiti e movimenti sociali*. Milán: Feltrinelli.
- MILLER, J. (2000): "Maestros, investigadores y reforma escolar situada: el tráfico del poder" en *Kikirikí*, 58, páxs.18-24.
- MÜHLENHÖVER, Emmanuelle (2003): "El medio ambiente y la política" en José VIDAL BENEYTO, *Hacia una sociedad civil global*. Madrid: Taurus, páxs. 477-499.
- NGONET (1994): *Construyendo el futuro. Foro Internacional de ONG y Movimientos Sociales*. Madrid: MOPTMA.
- NEVEU, Erik (2002): *Sociología de los movimientos sociales*. Barcelona: Hacer.
- RHEINGOLD, Howard (2004): *Multitudes inteligentes. Las redes sociales y las posibilidades de las tecnologías de cooperación*. Barcelona: Gedisa.
- RIECHMANN, Jorge (2004): *Gente que no quiere viajar a Marte*. Madrid: La Catarata, pág. 209.
- RIECHMANN, Jorge e Francisco FERNÁNDEZ BUEY (1994): *Redes que dan libertad. Introducción a los nuevos movimientos sociales*. Barcelona: Paidós.
- ROMA, Pepa (2004): *Jaque a la globalización. Como crean su red los nuevos movimientos sociales y alternativos*. Barcelona: Mondadori.
- RODRÍGUEZ-ROMERO, M. (2003): *Las metamorfosis del cambio educativo*. Madrid: Akal.
- RONFELDT, David e John ARQUILLA (2003): *Redes y guerras en red*. Madrid: Alianza Ed.
- SANTAMARINA CAMPOS, Beatriz (2007): *Ecología y poder. El discurso medioambiental como mercancía*. Madrid: La Catarata.
- SAUVÉ, Lucie (1999): "La Educación Ambiental entre la Modernidad y la Posmodernidad" en *Tópicos en Educación Ambiental*, Vol. 1, núm. 2, páxs. 7-25.

- (2005): "Uma cartografia das correntes em educação ambiental" en Michèle SATO e Isabel CARVALHO, *Educação Ambiental. Pesquisa e desafios*. Porto Alegre: Artmed, páxs. 17-44.
- SERANTES, Araceli (2010): "Cuatro décadas en la Educación Ambiental" en *Janus 2010. Anuário de relações exteriores*, nº 13, páxs. 98-99.
- TAIBO, Carlos (dir) (2010a): *Decrecimiento. Sobre lo que hay que cambiar en la vida cotidiana*. Madrid: La Catarata.
- (2010b): *Decrecimiento, crise, capitalismo*. Sevilla: Estaleiro.
- TURNER, G (1990): *British cultural studies. An introduction*. Boston. Unwin Hyman.
- WAPNER, Paul (2007): "Nueva ecología, civilidad y poblaciones" en José VIDAL BENEYTO, *Hacia una sociedad civil global*. Madrid: Taurus, págs. 501-531.

Música na Chã das Caldeiras

© CEIDA